

ČTENÁŘSKÉ KABINETY, PŮJČOVNY KNIH A PROMĚNY ZPŮSOBŮ ČTENÍ

CLAIRE MADL

Z hlediska historie zprostředkování textů lze čtenářské kabinety a soukromé půjčovny knih považovat za vynález 18. století. Tyto výnosné, komerčně zaměřené podniky existovaly přibližně od poloviny 18. do poloviny 20. století.¹ Po dvě staletí fungující instituce podává svědectví o řadě společenských i ekonomických jevů příznačných pro uvedené období, zejména pak o mocenských restrikcích na cirkulaci tištěného slova. Jejich zánik je však spojen s rozvojem a dominancí veřejných knihoven obracejících se k širokým lidovým vrstvám.² Předpokladem pro vznik kabinetů a půjčoven byl růst gramotnosti, jejich existence pak masivnímu rozšíření čtení, zvláště ve městech, dále napomáhala.³ Přestože se v zahraničí v rámci výzkumu dějin čtení těší tyto instituce velké pozornosti,⁴ v českém kontextu jsou připomínány jen málo, a to mimo jiné vzhledem k omezené pramenné základně.⁵ Zdeněk Šimeček ve svém článku z roku 1981 ovšem upozornil na závažné souvislosti působení čítáren a půjčoven, jež vypovídají o měnící se roli literatury a informací v politické kultuře 18. a 19. století.⁶ Respektovaný

¹ Roger CHARTIER, Sociétés de lecture et cabinets de lecture en Europe au XVIIIe siècle. Essai de typologie. In: *Sociétés et cabinets de lecture entre Lumières et romantisme. Actes du colloque organisé à Genève par la Société de lecture le 20 novembre 1993*. Genève, Société de lecture 1995, s. 43–68.

² Jiří POKORNÝ, *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*. Praha, Karolinum 2003.

³ Hlavní problematiky, které lze zkoumat v souvislosti s čítárnami a půjčovnami knih, sumarizují Georg JÄGER, Alberto MARTINO, Reinhard WITTMANN, Zur Geschichte der Leihbibliotheken im 18. und 19. Jahrhundert. In: tíž (eds.), *Die Leihbibliothek der Goethezeit. Exemplarische Kataloge zwischen 1790 und 1830*. Hildesheim, Gerstenberg 1979, s. 477–515.

⁴ V rakouských a německých zemích se tímto tématem zabývali například Alois JESINGER, *Wiener Lekturkabinette*. Wien, Berthold & Stempel 1928; Georg JÄGER, Jörg SCHÖNERT (eds.), *Die Leihbibliothek als Institution des literarischen Lebens im 18. und 19. Jahrhundert. Organisationsformen, Bestände und Publikum*. Hamburg, Dr. Ernst Hauswedell & Co. 1980; Alberto MARTINO, *Die deutsche Leihbibliothek. Geschichte einer literarischen Institution (1756–1914)*. Wiesbaden, Harrassowitz 1990. Fenomén „oběžných knihoven“ specifický pro britské prostředí a jeho propojení s nakladatelským ruchem nedávno přezkoumal Edward JACOBS, *Eighteenth-Century British Circulating Libraries and Cultural Book History*, *Book History* 6, 2003, s. 1–22.

Ohledně dějin čtení ve Francii se klasickou prací stala studie Claude PICHOSIS, *Pour une sociologie des faits littéraires. Les cabinets de lecture à Paris dans la première moitié du XIXe siècle*, *Annales. Économies, sociétés, civilisations* 14, 1959, č. 3, s. 521–534; Françoise PARENT-LARDEUR, *Les cabinets de lecture. La lecture publique à Paris sous la Restauration*. Paris, Payot 1982; Jean-Louis PAILHÈS, En marge des bibliothèques. L'apparition des cabinets de lecture. In: Claude JOLLY (ed.), *Histoire des bibliothèques françaises*, díl 2, *Les bibliothèques sous l'Ancien Régime (1530–1789)*. Paris, Promodis – Éditions du Cercle de la librairie 1988, s. 414–421.

⁵ Josef Volf shromáždil informace z novin, z městských a guberniálních archivů – Josef VOLF, *Dějiny veřejných půjčoven knih v Čechách do roku 1848*. [Praha], Obec pražská 1931.

⁶ Zdeněk ŠIMEČEK, Půjčovny knih a čtenářské společnosti v českých zemích a jejich působení do roku 1848, *Československý časopis historický* 29, 1981, č. 1, s. 63–88, v němčině: TÝŽ, Frühe literarische

historik knižního trhu se přitom věnoval i čtenářským společnostem, tedy sdružením jednotlivců, kteří se spolčovali za účelem sbírání, zprostředkování a čtení knih.⁷

Tyto instituce lze označit za typicky osvícenské, neboť umožňovaly propojit čtení jako individuální intelektuální praxi s kolektivní reflexí, kritikou a diskusí. Četlo se přímo na místě v kabinetech (neboli čítárnách), avšak většinu knih si klientela kabinetů mohla i vypůjčit. V půjčovnách se naopak čtenářské sály nevyskytovaly. Obě instituce podporovaly praxi, která mohla čtenáře vést k autonomnímu myšlení o otázkách všeobecného zájmu, jak to formulovala Kantova ideální definice osvícenství. Stejně tak by čítárny a půjčovny mohly odpovídat dnešním kritériím kladeným na moderní veřejné instituce, v nichž se soukromé osoby seznamují s otázkami všeobecného zájmu a své úsudky uplatňují a procvičují v kolektivní interakci. V tomto ohledu jsou čtenářské společnosti, které na rozdíl od kabinetů vznikly ze sdružení soukromých osob, považovány za nejtypičtější projev měšťanské občanské společnosti.⁸ Všechny zmíněné typy institucí veřejného čtení lze chápat jako projev hledání nového způsobu, jak se angažovat ve veřejném prostoru.⁹ Konečně by také mohly být pokládány za ideální nástroj zprostředkování kultury, vedoucí k sociální integraci. A právě v tomto ohledu byla společenská úloha čtenářských společností vyzdvihována v českém prostředí.¹⁰

Zdá se však, že čtenářské kabinety a soukromé půjčovny knih byly v první řadě zařízeními, díky nimž se prosadilo čtení jako zábavná praxe. Právě

Gesellschaftsbildung in den böhmischen Ländern. In: G. Jäger, J. Schönert (eds.), *Die Leihbibliothek als Institution*, s. 221–237.

⁷ V Čechách evidujeme okolo roku 1820 čtenářské společnosti v Radnicích a ve Spáleném Poříčí, dále pak nerealizované podniky v Hradci Králové a Příbrami. Z. ŠIMEČEK, *Půjčovny knih a čtenářské společnosti*, s. 71–74, 80–84.

⁸ Otto DANN, *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*. München, Beck 1981; Marlies PRÜSENER, *Lesegesellschaften im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Lesergeschichte*, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 13, 1973, č. 1–2, sl. 369–614; Paul KAUFMANN, *The Community Library. A Chapter in English Social History*, *Transactions of the American Philosophical Society* 57 – New Series 7, 1967, č. 1, s. 1–67. Ve švýcarském kontextu viz Maurice MEYLAN, *Le Cercle littéraire de Lausanne de 1819 à nos jours*. Genève, Slatkine 2007.

⁹ Rolf ENGELSING, *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800*. Stuttgart, Metzler 1974, s. 221, zmiňuje „die Suche nach öffentlichen“. Z. ŠIMEČEK, *Půjčovny knih a čtenářské společnosti*, s. 63, též píše o hledání „nového vztahu k veřejnému“ a budování „ideové pospolitosti“ díky společné četbě.

¹⁰ Mimo již citovanou studii Josefa Volfa je to případ prací Vlastimila Květenského o knihovnách ve východních Čechách, například: Vlastimil KVĚTENSKÝ, *Knihovny a knihovnictví 1818–1848. Bibliografie zpráv a článků z obrozenských novin, časopisů a almanachů*. Hradec Králové, Státní vědecká knihovna v Hradci Králové 1966; TÝŽ, *Knihovny východních Čech. 1818–1848*. Hradec Králové, Kruh 1969; TÝŽ, *Knihovny Náchodska za obrození*. Hradec Králové, Kruh 1968. Dále Liane ZEIL, *Lesegesellschaften und Volksbibliotheken in Böhmen und ihre Bedeutung für die tschechische nationale Wiedergeburt*, *Létopis. Jahresschrift des Instituts für sorbische Volksforschung. Reihe B – Geschichte* 31, 1984, č. 2, s. 124–133. O příbramském případě nejnověji: Petr PÍŠA, *Cenzura v Čechách v kontextu předbřeznové habsburské monarchie*. Disertační práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2018, s. 53–58.

s ohledem na jistý odstup od osvícenského ideálu čtení coby vzdělávacího nástroje se také opakovaně stávaly předmětem ostré kritiky. Tu pak můžeme chápat jako jeden z impulsů, stojících za vznikem státních veřejných čítáren a čtenářských společností. V Čechách přitom čtenářské společnosti nabraly na významu až v době předbřeznové, tedy později než jinde v Evropě. Soukromé čítárny a půjčovny zde suplovaly úlohu zprostředkovatele populárního čtení, již jinde zastávali představitelé drobných elit. Přes rozdíl v organizaci půjčoven a čtenářských kabinetů na jedné straně a čtenářských společností na straně druhé byla jejich role, vzhledem k úloze četby ve společnosti, celkem podobná.¹¹ V přítomné kapitole se však čtenářským společenstvem budeme věnovat spíše okrajově, neboť s činností knižních profesionálů souvisí pouze volně. Zajímat nás zde budou především v souvislosti s otázkou veřejného čtení.

Na následujících stránkách budeme sledovat rozšíření a regulaci komerčních institucí veřejného čtení v Čechách od půle 18. století do roku 1848. Upřesníme jejich úlohu při popularizaci kultury a budeme se ptát, jak se širokému publiku otevíraly. Následně se pokusíme charakterizovat obsah knih, které nabízely, a způsoby čtení, které se s jejich přispěním šířily.

KOMERČNÍ PODNIK PRO DOBU EKONOMICKÝCH KRIZÍ?

První čtenářská společnost v českých zemích byla založena v Brně roku 1758. Jejího iniciátora neznáme, víme však, že cílem bylo shromažďovat zájemce o společné předplatné časopisů i novin. Mohlo by se zdát, že šlo o sdružení soukromých čtenářů, kteří chtěli společnou objednávkou snížit vysokou cenu předplatného a snažili se společně rozšířit své čtenářské obzory.¹² Jak však podotkl Zdeněk Šimeček, skupinu známe výhradně díky anoncím v novinách, což naznačuje, že se utvářela nejen na základě soukromých známostí, ale i veřejnou cestou, o kterou pečoval nakladatel a knihkupec.¹³ V tomto úsilí obrátit se na veřejnost viděli historikové podstatu a inovaci všech institucí čtení: čítáren, půjčoven knih i čtenářských společností. V Čechách se jako první podobným směrem vydal frankfurtský rodák Wolfgang Kristián Gerle, jenž v Praze čtenářský kabinet založil roku 1772, tedy tři roky poté, co se zde usadil jako knihkupec. Text reklamy, jenž byl uveřejněn v učeneckém časopise *Prager gelehrte Nachrichten*, vychází z představy čtení jako elitní vědomostní praxe. Dle inzerátu byli totiž členové čtenářského klubu „vyššími šlechtici a učenci“, kteří touto cestou

¹¹ Peter VODOSEK, Öffentliche Bibliotheken und kommerzielle Leihbibliotheken. Zur Geschichte ihres Verhältnisses vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zu Gegenwart. In: G. Jäger, J. Schönert (eds.), *Die Leihbibliothek als Institution*, s. 327–358.

¹² Tento způsob sdružení byl běžný například ve šlechtickém prostředí, zvláště příznačný byl pro recepci ručně psaných novin.

¹³ Z. ŠIMEČEK, Půjčovny knih a čtenářské společnosti, s. 64.

získali možnost číst nejpřednější časopisy.¹⁴ Založení klubu též prý reflektovalo dlouhodobý rozvoj věd v Čechách. Vedle pokroku se reklama dotýkala i veřejné dimenze čtení, a to jako výhody, kterou umožňuje pospolitost čtenářského klubu. Politický rozměr naznačoval již sám název kabinetu Learned Club, odkazující na Anglii coby symbol veřejného a politického uvědomění obyvatel. Na vzniku klubu jako nástroje rozšíření vědomostí v rámci užšího kruhu se patrně podílely zednářské ideály, které Gerle nepochybně sdílel. Byl totiž aktivním členem Rodomské prefektury řádu Striktní observance a sám vydával zednářskou literaturu.¹⁵

O tři roky později, roku 1775, inzeroval Wolfgang Gerle svoji čítárnu již bez anglického názvu¹⁶ a v roce 1781 se v pražských (německojazyčných) novinách objevují dvě reklamy na Gerleho podnik, nesoucí v tuto chvíli ovšem namísto názvu Learned Club prosté označení Gerlische Buchhandlung. Oznámení z ledna 1781 je ve francouzštině a inzeruje čtenářský kabinet (*Lesebibliothek*) francouzských knih, jejichž katalog je prý již vytištěn.¹⁷ Druhá, německojazyčná reklama z července 1781 hlásala, že již brzy bude vydán řád knihovny.¹⁸ Dnes je však lépe znám čtenářský kabinet Wolfganova bratra Andrease Gerleho. Jeho existence je doložena od roku 1783 do zákazu všech čítáren a půjčoven v letech 1798 a 1799 a zdá se pravděpodobné, že těžil ze sortimentu bratrova knihkupectví.¹⁹

¹⁴ J. VOLF, *Dějiny veřejných půjčoven*, s. 7, cituje *Prager gelehrte Nachrichten*, 1772, č. 20, II. 2., s. 320: „Pan Wolfgang Gerle, knihkupec, zařídil pro abonenty z řad zdejší šlechty a pro několik učenců ve svém staroměstském domě pohodlné místo, kde má každý možnost číst nejlepší domácí a zahraniční noviny a učené časopisy nebo, jak je každému libo, konverzovat o (jiném) vědeckém dění. Jak potěšující je stále rostoucí pokrok věd v našich krajích! A kolik si můžeme slíbovat od tohoto Learned Clubu, pokud budou jeho cíle splněny.“ („Hr. Wolfgang Gerle, Buchhändler, hat auf Pränumeration des hiesigen hohen Adels und einiger Gelehrten einen bequemen Ort in seiner Behausung auf der Altstadt eingeräumt, wo man Gelegenheit hat, die vorzüglichsten in- und auswärtigen Journale und gelehrten Blätter zu lesen oder sich nach eines jeden Geschmack über andere wissenschaftliche Gegenstände zu unterreden. Wie sehr müssen wir uns über den immer zunehmenden Fortgang der Wissenschaften in unseren Gegenden freuen! Und wie viel können wir uns nicht von diesem Learned Club, wenn die Absichten desselben vollkommen erfüllt worden, versprechen.“)

¹⁵ Jan PODŠKUBKA, *České svobodné zednářství v průběhu XVIII. století*. Praha, Národní knihovna České republiky 2005, s. 115.

¹⁶ *Prager Ephemeriden oder tägliche Nachrichten der kaiser. Königl. Hauptstadt Prag*, 1775, 16. 1., s. 76.

¹⁷ *Nachricht, Kaiserl. Königl. Prager Oberpostamts-Zeitung*, 1781, č. 1, 2. 1., příloha, [s. 2]. Původcem oznámení je Gerlische Buchhandlung.

¹⁸ Oznámení z roku 1781 nezmiňovalo Andrease Gerleho, ale Gerlische Buchhandlung: *Nachricht von Errichtung eines neuen Lekturkabinetts, Kaiserl. Königl. Prager Oberpostamts-Zeitung*, 1781, č. 54, 7. 7., příloha, s. 2. Na konci roku rovněž nacházíme inzerát pro aukční prodej knih v *Prager interessante Nachrichten*, 1781, č. 50, 15. 12., poslední str. Bohužel se v době vzniku této kapitoly nepodařilo prohlédnout unikátní exemplář zmíněného a dlouho nezvěstného katalogu: Andreas GERLE, *Vollständiges Verzeichniß der Sammlung deutscher Bücher und periodischen Schriften, welche in dem Lesekabinet im Smetanischen Hause vorfindig sind*. Prag, Andreas Gerle 1781, uloženo v knihovně Eberhardovy-Karlový Univerzity Tübingen, signatura Ke XXIV 704.

¹⁹ J. VOLF, *Dějiny veřejných půjčoven*, s. 13–15. Volf cituje: *Litterarische Nachrichten, Prager interessante Nachrichten*, 1785, č. 5, 29. 1., [s. 4], kde je již zmíněno Gerleho křestní jméno; [Friedrich Ernst ARNOLD] *Beobachtungen in und über Prag von einem reisenden Ausländer*, sv. 2. Prag, Gerle 1787, s. 135; Jaroslav SCHALLER uvádí, že čítárna otevřela přibližně před třinácti lety, viz *Beschreibung der königl. Haupt- und Residenzstadt Prag*, díl 3, *Altstadt*. Prag, Gerzabek 1796, s. 550.